

УДК 314.116/.117(497.11)

908(497.11 Чачак)

Оригиналан научни рад

Original scientific work

Мила Павловић**Дејан Шабић****МОГУЋНОСТИ ДЕМОГРАФСКЕ РЕВИТАЛИЗАЦИЈЕ НАСЕЉА
НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ЧАЧАК**

Извод: Територија општине Чачак је део Западног Поморавља и са геоморфолошког аспекта гранични појас између Шумадије и унутрашњих Динарида. Општина захвата површину од 636 km² са 58 насеља и 117.072 становника (2002). Тешко је створити реалну слику о далекој прошлости ове општине јер не постоје добро проучени археолошки локалитети који би дали реалну и потпуну слику о друштвеној организацији и активностима становништва. Бројне етничке групе су пролазиле овим просторима: старобалканска, римско-византијска, старословенска, српска и оријентална. Интензивно насељавање почело је у XVII веку, а настављено све до краја XX века. Послератни економски развој Чачка утицао је на миграције становништва. Од свих врста миграција, континуитетом, интензитетом и утицајем на насеља и њихову просторно-функционалну структуру издвајају се: миграције село-град, место пребивалишта-место рада, итд. У периоду 1948–2002. године становништво Чачка је постепено расло. То је последица индустријализације, миграције сеоског становништва у град и позитивног природног прираштаја. Деаграризација и брза индустријализација условиле су трансфер пољопривредног становништва у непољопривредно. Анализа старосне структуре становништва у селима указује да се она налазе на прагу демографске старости. Само пораст natalитета и смиривање емиграције могу да утичу на успоравање овог процеса.

Кључне речи: становништво, развој, перспективе, процеси, општина Чачак

Abstract: The territory of Čačak region is a part of Zapadno Pomoravlje and is situated with geomorphological aspect between Šumadija and Unutrašnji Dinaridi. Čačak commune covers area 636 km² with 58 settlements and 117.072 inhabitants (2002). It is hard to say much of the Čačak commune in the ancient times because poor archeological data. Insufficient data on the Čačak commune makes it difficult to form a clearer picture of its social organization, life and working activities of the population. Various cultures and ethnic groups were interwoven here such as: old Balkan, Roman-Byzantine, old Slavic, Serbian and oriental. Intensive immigration started in XVII century and continued to the end of XX century. Postwar economic development of Čačak commune spurred great immigration of the population. Out of all kinds of migrations by their continuity, intensity and influence on settlements and spatial-functional structure making and in commune organization, rural to urban migration and migrations from the living place to the working place were the most important. In the period 1948–1991. the population of the Čačak commune growth. It is the result of industrialization, rural to

urban migration and natural increase. Decline in agriculture and rapid industrialisation caused the change of rural population into urban population. The analysis of population age structure in the Čačak villages shows that the population is at the threshold of being old. Only the growth of birth rate and reduction of migration may slow down this process.

Key words: population, development, perspective, processes, Čačak commune

Увод

На додиру Шумадије и унутрашњих Динарида, у Западном Поморављу налази се територија општине Чачак. Јужни део општине припада Динарској Србији (Овчар и Јелица), а северозападни чине огранци планинског дела Западне Србије (Каблар, подгорина Маљена и Сувобора). Територија општине захвата површину 636 km² и обухвата 58 насеља, где је по попису 2002. године живело је 117.072 становника. Најстарији трагови насељености везани су за праисторију (локалитети у Атеници, Јездини, Риђагама, Трбушанима и Градини). Овде је утврђен и већи број археолошких налазишта из античког доба (Атеница, Чачак, Паковраће, Јездина, Лозница). За време Немањића, насеље Градац је био центар жупе.¹

Први попис насеља извршен је у XV веку у доба турске владавине. Данашња територија општине Чачак припадала је Смедеревском санџаку. Пописима у XV веку био је обухваћен број становника и њихове пореске обавезе. У катастарским пописима евидентирано је више од 2/3 садашњих насеља.²

На основу досадашњих антропогеографских истраживања на територији ове општине утврђено је да је становништво углавном досељено миграцијама од почетка XVII века до XIX века.³ Цвијић сматра да је највећи део становништва досељен из Црне Горе (брда, површи), Херцеговине, околине Новог Пазара и Сјенице.⁴ Интензивнији процес насељавања започео је после Првог српског устанка и Карађорђевог похода на Јавор 1809. године, преко је водио најкраћи пут у Чачак и његову околину и даље у Шумадију.⁵

---

¹ Веселиновић А.: **Документи о првом помену имена Чачак у Средњем веку**, Зборник радова, број 20, Народни музеј, Чачак, 1991, стр. 61–72.

² Aličić A.: **Dokumenti o prvom pomenu imena Čačak u Srednjem veku**, Zbornik radova Narodnog muzeja, Čačak, 1991, str. 61–72.

³ Милојевић Б.: **Долина Западне Мораве, Мораче и Треске**, Посебна издања, СГД, св. 26, Београд, 1948.

⁴ Маринковић Р.: **Становништво Бељине, Парменца и Придворице**, ЗРМЧ, број 16, Чачак, 1986; Маринковић Р.: **Досељавање у трнавска села за време и непосредно после Хаџи проданове буне**, ЗРМЧ, број 19, Чачак, 1989.

⁵ Поповић И.: **Општина Чачак, географска проучавања**, Чачак, 1996, стр. 48.

Процес насељавања настављен је и после Другог српског устанка. Насељавање је настављено и у XIX и XX веку, али са смањеним интензитетом. После Балканских ратова насељавање је интензивирано јер је дошло до развоја занатства, трговине и зачетака индустрије. Процес индустријализације после Другог светског рата условио је нова насељавања која трају и на почетку XXI века.

Општина Чачак имала је 1921. године – 49.503, 1991. – 116.618, а 2002. – 117.072 становника.⁶ Развој привреде, пре свега индустрије, у другој половини XX века условио је низ процеса и проблема који су уско везани за демографски развој ове општине. У другој половини XX века неки демографски проблеми су интензивирани и на почетку XXI века за њих нису пронађена права решења.

Табела 1. – Кретање укупног броја становника на територији општине Чачак

1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	индекс 2002/1961
70.032	75.485	85.439	97.924	110.801	116.808	119.378	139,7

Демографски проблеми и могућа решења

У XXI веку територија општине Чачак ушла је са неколико горућих демографских проблема. Од најзначајнијих издвајамо процесе депопулације и деаграризације, миграције на релацији село-град и појаву старачких домаћинстава.

Депопулација је последица негативног природног прираштаја, исељавања младог становништва, посебно из руралних средина, и високог индекса старења такође на селу. Депопулација у периоду 1953–1961. била је забележена у 36 насеља, пораст броја становника остварен у 12 насеља, а 10 насеља стагнира. Сличне тенденције су изражене и у наредном периоду. Кулминација тих процеса забележена је 1981–1991. године. Само у три насеља општине забележен је пораст броја становника (Коњевићи, Трнава и Чачак), док је опадање броја становника остварено у 51 насељу, а стагнацију имају четири насеља.⁷

У периоду 1991–2002. у Општини Чачак је порастао број становника за 1.671; Наиме, пораст је забележен у 12 насеља (Чачак, Бељина, Вранићи, Кулиновци, Мршинци, Паковраће, Парменац, Прељина, Пријевој, Станчићи, Трбушани Трнава), опадање у 36 насеља и стагнација у 10 (Ба-

⁶ Упоредни преглед броја становника и домаћинстава, Подаци по насељима и општинама, књ. IX, СЗС, Београд, 1996; Попис становништва домаћинстава и станова у 2002. години, Пол и старост, подаци по насељима, књ. 2, РЗС, Београд, 2003.

⁷ Упоредни преглед броја становника и домаћинстава, Подаци по насељима, књ. 9, РЗС, Београд, 2004.

луга Љубићка, Виљуша, Доња Горевница, Жаочани, Жежевица, Катрга, Мрчајевци, Горња Трепча, Лозница и Мојсиње). Пораст броја становника које је остварен у 12 насеља више је резултат механичког пораста него природног, што је забрињавајућа чињеница.

Биолошка депопулација захватила је већи број насеља, али без одређених законитости у испољавању. Пад наталитета утицао је на полно-старосну структуру и демографско старење популације општине Чачак.

После Другог светског рата миграције су интензивне. У периоду 1961–1971. године на територији општине усељено је 6.248 становника, а то је за 428 више у односу на природни прираштај. Усељавање је вршено стално, а зависило је од степена развијености привреде и њене потребе за радном снагом. У периоду 1971–1981. усељено се 4.583 становника, а после 1981. смањује се број усељеника на 2.308.⁸

У последњој декади XX века, због политичке кризе у СФР Југославији, број досељеника је знатно повећан. У периоду 1991–2002. године у општину је усељено 11.582 становника, од тога највише у Чачак 6.456 становника (55,7%), у остала 5.126 (44,3%): 151 у Бељину, 129 у Атеницу, 121 Виљушу 116 у Бресницу и друга.⁹

Процес индустријализације који је био интензиван у другој половини XX века територији ове општине условио је интензиван процес миграција на релацији село-град и концентрацију становништва у самом Чачку. Овај процес условио је процес депопулације у сеоским насељима и појаву старачких домаћинстава, али и погоршавање ионако већ нарушене полно-старосне структуре. На дуготрајан и незаустављив раст броја градског становништва указују следећи подаци: Чачак је 1921. године имао 6.048, 1991. – 72.392, а 2002. – 73.217 становника.

Индустријализација и деаграризација су изазвале бројне демографске проблеме на селу, од којих су најзначајнији смањење броја склопљених бракова и поремећај биолошке репродукције становништва. Задржавање радноспособног становништва у селима је озбиљан проблем. Тај процес је мање изражен у селима ближе Чачку, док је израженији у брдско-планинском делу општине. И поред тога што су села у овом делу општине релативно рано добиле и струју и асфалтиране путеве, становништво је своју егзистенцију тражило у граду. Уколико се у наредном периоду не активирају ресурси за јачање примарног сектора у сеоским срединама, наступиће још веће пад броја активних лица, а пољопривреда ће бити у још неповољнијем положају. Не може се очекивати да се у неизмењеним економским условима у Србији спонтано мењају негативни процеси којима је становништво општине Чачак захваћено.

---

⁸ Исто.

⁹ Исто.

Демографско старење представља озбиљан демографски проблем са којим је суочена општина Чачак. Опадање природног прираштаја, промене полно-старосне структуре и миграције село-град условиле су ”старење чачанског села”.

Индекс старења становништва 1961. године за општину Чачак износио је 0,28 што је било у границама оптималног старења. У сеоским срединама индекс старења од 0,33 био је на прагу демографске зрелости.

Процес старења је настављен у периоду 1981–1991. године и износио је 0,69, што одговара демографској старости. Неопходно је истаћи да се у демографској зрелости 1991. године (до 0,30) није налазило ни једно насеље; на прагу демографске зрелости био је једино Чачак са индексом старости 0,47; демографску старост (0,51–0,85) имало је 11 сеоских насеља, а дубоку демографску старост (0,86–1,25) – 18 (углавном равничарско-брежуљкасто-брдска сеоска насеља); најдубљу демографску старост (изнад 1,25) имало 26 насеља у општини.¹⁰

По попису 2002. процес старења становништва у општини не стагнира (1,03); у демографској зрелости (до 0,30) и на прагу демографске зрелости (0,31–0,5) није се налазило ни једно насеље; демографску старост (0,51–0,85) имало је два насеља (Овчар бања 0,78; Чачак, 0,83); дубоку демографску старост (0,86–1,25) – 10 и најдубљу демографску старост (изнад 1,25) имало чак 46 насеља општине Чачак. Колико је проблем акутан указују подаци о великом броју старачких домаћинстава. Са појавом старачких домаћинстава све су веће површине необрађеног земљишта, за шта је непотребан било какав коментар. Овај показатељ, на примеру општине Чачак најбоље указује где се налази становништво Србије и какви су даљи правци демографског развоја.

Развој привреде у другој половини XX века утицао је на промене у структури делатности и активности становништва у урбаном и руралном делу општине. Смањено је учешће примарног сектора, а остварен је пораст у области секундарних и терцијарних делатности. Смањење броја пољопривредног становништва утицао је на њихов прелазак у друга. Тако је 1961. године у примарном сектору било 57,68% активног становништва, 1981. – 28,33%, а 2002. – 18,02%.

Развој привреде у другој половини XX века утицао је на промене у структури делатности и активности становништва у урбаном и руралном делу општине. Смањено је учешће примарног сектора, а остварен је пораст у области секундарних и терцијарних делатности. Смањење броја пољопривредног становништва утицао је на њихов прелазак у друга. Тако је

---

¹⁰ Попис становништва, домаћинстава и станова, Пол и старост, Подаци по насељима, књ. 2, РЗС, Београд, 2003; Документациони материјал РЗС за 1981. годину, Београд.

1961. године у примарном сектору било 57,68% активног становништва, 1981. – 28,33%, а 2002. – 18,02%.

У истом периоду у секундарном сектору било је 22,88% запослених (1961), 1981. године – 42,64%, а 2002. – 37,23%.¹¹ Ови подаци указују на то да је од 1961. до 2002. извршен трансфер пољопривредног становништва у непољопривредна занимања, односно дошло је до преливања радне снаге из руралног у урбани простор, што је изазвало низ проблема са којима је град и данас суочен и за које још увек није пронашао решења.

У циљу утврђивања праваца равномерног просторно-функционалног развоја руралног и урбаног дела општине Чачак, потребно је дефинисати однос према географском простору општине.

Пољопривреда као основна привредна грана највећег дела територије општине Чачак (посебно руралног дела) мора се прилагодити савременом просторно-функционалном развоју, пре свега мора се обновити застарела и дотрајала механизација, али и становништву се мора омогућити сигуран пласман пољопривредних производа. У циљу развоја пољопривреде неопходно је и издвојити просторне целине у општини на којима постоје повољни услови и традиција пољопривредне производње, активирати земљорадничке задруге које би биле носиоци откупа пољопривредних производа, а тамо где постоје услови организовати и прераду пољопривредних производа. Поред пољопривреде, за чији развој постоје добри природни услови, али и још увек и демографски потенцијали, неопходно је развити и остале привредне гране за које на овом простору постоје услови. Ту се пре свега мисли на подизање мањих индустријских објеката на сеоском простору (већ постоје у Жаочанима, Трнави, Виљуши, итд.) и могућности развоја сеоског туризма.

Други аспект равномерног развоја урбаног и руралног дела општине Чачак је децентрализација индустрије, чији је циљ смањење прилива активног становништва у Чачак и побољшавање услова живота на селу. Подизањем мањих индустријских објеката у руралном делу општине могло би се утицати на смањење интензитета миграција село-град.

Наведени правци просторно-функционалног развоја општине Чачак могу обезбедити већи степен кохезије територије општине, дефинисањем приоритетних активности и решавањем актуелних проблема развоја, који би били прихваћени од стране локалних органа власти кроз израду акционих планова. Реализација предлога развоја општине јесте дугорочан процес, који се не може спровести једнократним појединачним актима, већ је потребно да се кроз сарадњу локалних органа и заједнице препознају најважнији акутни проблеми развоја и да се они етапно решавају.

---

¹¹ Попис становништва, домаћинства и станова, Делатност и пол, Подаци по насељима, књ. 6, РЗС, Београд, 2004.

Закључак

Испољени проблеми демографског развоја општине Чачак последица су економских процеса насталих од средине XX века па до данас. Недовољно обнављање становништва на територији општине Чачак основни је проблем даљег демографског развоја, који утиче на све остале појаве и процесе. Депопулација, као резултат сталног опадања наталитета и сталног исељавања сеоског становништва је проблем који ће у будућности и даље утицати на демографски развој ове општине. Ово је процес који се тешко може зауставити, али се може успорити.

Резултат недовољног биолошког обнављања становништва у општини Чачак условио је демографско старења, који је у већини насеља ушло у фазу најдубље демографске старости. Анализирани подаци указују да су села чачанске општине већ давно остарила, што ће негативно утицати на будућу репродукцију становништва, затим на структуру и радноактиван контингент, који ће бити оптерећен великим контингентом издржаваног становништва.

Исељавање младог, радноспособног становништва из сеоских насеља и трансфер у непољопривредне делатности, довело је до неповољне старосне структуре пољопривредног становништва.

Док сеоска насеља имају проблем са депопулацијом, Чачак као општински центар, брину сасвим други проблеми у области демографског развоја. У првом реду, то је прилив становништва за које треба обезбедити оптималне услове за живот као што су школовање, здравствена заштита, запослење, станова, забава, рекреација и остало. Ако се усељавање и даље настави, а сада је највећи број становника општине концентрисан у граду, то ће стварати проблеме Чачку као општинском центру.

У наредном периоду, што се тиче демографског развоја општине, не очекују се знатније промене. И даље ће село остајати без младог и радноспособног становништва. Да би се овај процес ублажио младим људима треба омогућити да од рада у пољопривреди могу пристојно живети. То је једини начин да они остану на селу и поред тога ако запослење и нађу у граду јер им пољопривреда може бити одличан извор прихода за повећање свог животног стандарда. Уколико се држава не позабави овим проблемом, многа домаћинства на територији ове општине, већ и Србије ће се угасити.

На крају XX и почетком XXI века све је чешћа појава враћања људи из града на своја сеоска домаћинства и све интензивнији рад на њиховом оживљавању. Позната економска криза, која је условила затварање неких индустријских предузећа у Чачку, чиме су многи радници остали без посла, натерала их је да се врате у село и активирају своја запуштена пољопривредна домаћинства јер су им она постала основни извор прихода. Овај процес је спор, али је све више уочљив у чачанским селима.

Градско подручје ће се и даље ширити, ако се не успори процес досељавања становништва. Нова досељавања у градски центар увећаће већ постојеће проблеме везане за демографска кретања у граду. Ширење града на атаре суседних приградских насеља захтеваће промену намене плодног пољопривредног земљишта, јер се до сада лакше и јефтиније градило на новим локацијама, него у већ урбанизованом делу града. Овакав процес не би смео да се дозволи када се зна да је пољопривреда грана која на овом простору има најбоље услове за свој развој.

Mila Pavlović
Dejan Šabić

SOME POSSIBILITIES OF DEMOGRAPHIC REVITALIZATION OF THE SETTLEMENTS IN THE MUNICIPALITY OF ČAČAK

Summary

The town of Čačak is administrative, economic and cultural centre of the municipality, and administrative centre of Moravički Region. Čačak is located 140 km south from Belgrade. The Municipality is located in the middle of central Serbia, in Moravički Region, between the municipalities of Gornji Milanovac in the north, and Lučani in the southwest. The municipality of Požega, which belongs to Zlatiborski Region, lies west of it, in the east there is Knić, which is part of Šumadijski Region, and the municipality of Kraljevo is situated in the southeast and it is part of the Raška Region. Moravički Region includes the municipality of Gornji Milanovac, Čačak, Lučani, and Ivanjica. The total area of the municipality of Čačak is 636 km², and according to its relief it can be divided into: valley with its height above sea level from 200 m to 300 m, region of rolling hills with its height from 300 to 500 m, mountainous region ranging from 300 m to 985 m. Mountains Jelica (929 m), Ovčar (985 m), Kablar (885 m) and Vužan (857 m) surround valley through which the river Zapadna Morava runs (318 km). The commune of Čačak has 58 settlements. There are 27 kindergartens for children who are under school age, 45 primary schools with 455 forms, 6 secondary schools, one school for children with special needs and two adult education centers on the territory of the municipality. There are two faculties and one college as well as branches of the faculties from other towns. Secondary school and university students can have accommodation in students' dormitories. 29 842 persons are employed on the territory of Čačak. Economic development of the commune spurred great immigration of the population. Out of all kinds of migrations by their continuity, intensity and influence on settlements and spatial-functional structure making and in commune organization, rural to urban migration and migrations for the living place to the working place were the most important. In the period 1948–1991 the population of the Čačak commune growth. It is the result of industrialization, rural to urban migration and natural increase. Decline in agriculture and rapid industrialization caused the change of rural population into urban population. The analysis of population age structure in the Čačak villages shows that the population is at the threshold of being old. Only the growth of birth rate and reduction of migration may slow down this process.